

КНИГА Д. ГРЕБЕРА ПРО ПРИМАРНУ РОБОТУ, ЯКА ВИКЛИКАЄ ДИСКУСІЇ Й БУДИТЬ ДУМКУ¹

Гребер Д. Бредовая работа. Трактат о распространении бессмысленного труда. Пер. с англ. М.: Ад Маргинем Пресс, 2020. 243 с.

Нещодавно вийшов у світ і завдяки можливостям сучасних інформаційних технологій став доступним широкій читацькій аудиторії російський переклад нової книги Девіда Гребера, яка, на мій погляд, заслуговує на увагу читачів нашого журналу. Українською мовою я переклав її назву так: «Примарна робота. Трактат про поширення безглуздої праці».

Нагадаю, що Д. Гребер — американський антрополог, який останнім часом працював професором у Лондонській школі економіки, відзначався надзвичайною широтою і оригінальністю своїх досліджень і висновків. Його найбільш відома книга «Борг: перші 5000 років історії»², в якій представлено результати його досліджень на стику економіки, антропології та історії, перекладена на понад десяток мов і викликала безпрецедентні дискусії серед економістів та істориків. В іншій книзі «Утопія правил. Про технології, дурість і таємну привабливість бюрократії»³ він стверджував, що найбільш точною назвою економічної системи, що панує в сьогоденні світі, є «бюрократизований капіталізм», і переконливо довів, що проникнення бюрократичних методів і підходів з органів державного управління в приватні фірми призвело до падіння темпів економічного зростання.

В новій книжці, що була опублікована англійською мовою у 2018 р., Д. Гребер нагадав про прогноз, зроблений у 1930 році Джоном Кейнсом, який передбачав, що до кінця XX століття рівень технологічного розвитку промислового виробництва,

¹ Коли рецензія була вже написана і передана до редакції журналу, в Інтернеті з'явилася повідомлення, що автор книги Девід Гребер помер 2 вересня ц. р. у Венеції. У відгуках на цю подію можна зустріти оцінки: «один із найбільш впливових інтелектуалів початку XXI століття», «один із найбільш помітних інтелектуалів ...», «провідний політичний інтелектуал наших днів» і т. п.

² Гребер Д. Долг. Первые 5000 лет истории. Пер. с англ. М.: Ад Маргинем Пресс, 2015. 528 с.

³ Гребер Д. Утопия правил. О технологиях, глупости и тайном обаянии бюрократии. Пер. с англ. М.: Ад Маргинем Пресс, 2016. 224 с.

принаймні в таких країнах, як США та Велика Британія, забезпечить можливість усім людям працювати лише 15 годин на тиждень. Технології дійсно розвивалися, і, на думку фахівців, на їх основі цілком реально вийти на такий рівень продуктивності праці, при якому це можна було б здійснити. Але чому цього все ж не сталося?! В невеликому нарисі, опублікованому ще у 2013 році, Гребер висловив думку, що однією з причин цього стало те, що надто багато людей в сучасній економіці отримують заробітну плату, не виробляючи ніякої реальної продукції, фактично лише імітуючи продуктивну працю. Їхню діяльність він запропонував назвати примарною роботою (bullshit jobs). Таке враження, — зауважив автор, — що хтось спеціально вигадує посади, аби найняти людей, які б нічого не робили.

Критики цієї тези погоджувались, що таке могло бути в колишньому СРСР, але категорично заперечували, що подібне може мати місце в ринковій економіці. Адже все економічне життя в ній ґрунтується на прагненні отримати максимальний прибуток за мінімальних затрат. Який підприємець погодиться найняти людину для того, щоб вона нічого не робила?!

Статистика ж дійсно підтверджує: в структурі зайнятості, як і передбачав Д. Кейнс, дійсно різко зменшилася частка працівників, зайнятих безпосередньо у виробництві — в промисловості й сільському господарстві. Там відбулися автоматизація і кардинальні техніко-технологічні зміни. Водночас небувало зросла кількість менеджерів, службовців, продавців, офісних працівників і працівників так званої сфери послуг. Надзвичайно розширився адміністративний сектор, де створено цілі галузі, які нічого не виробляють: фінансові послуги, телефонний маркетинг, корпоративне право і т. п.

Але публікація вищезгаданого нарису викликала не тільки критику з боку ортодоксальних економістів: автор отримав велику кількість листів від людей, які насправді вимушені були імітувати корисну діяльність, виконуючи нікому не потрібну роботу або взагалі нічого не роблячи. Причому серед авторів таких листів були працівники як державних установ, так і приватних фірм — великих і малих. Ці листи й стали первинним матеріалом для більш прискіпливого кількісного і якісного аналізу проблеми та перевірки висловленої в нарисі гіпотези.

При цьому автору вдалося виявити цілу низку дійсно несподіваних речей, які ніяк не вписуються в канони загальноприйнятих економічних теорій. Наприклад, з точки зору ринкової ідеології людина, яка може отримувати пристойну заробітну плату, нічого не роблячи, має бути щасливою — адже це максимально можлива реалізація принципу «максимум прибутку при мінімумі затрат». Але, як свідчать отримані Гребером листи, переважна більшість людей, які опинилися в такій ситуації, відчують дискомфорт і навіть особисту образу. Їх принижує необхідність прикидатись, робити вигляд, що вони працюють. Вони бачать в цьому обмеження своєї особистої свободи і ненавидять свою роботу, намагаються позбавитись її, нерідко погоджуючись навіть на меншу заробітну плату заради того, щоб працювати по-справжньому. Дискусії навколо цієї проблеми стимулювали спроби оцінити поширеність цього явища. Так, міжнародне агентство YouGov⁴ провело у Великій

⁴ YouGov — авторитетне міжнародне агентство з вивчення громадської думки та ринку з широким спектром послуг, яке в основному використовує онлайн-панелі для виконання своїх досліджень.

Британії опитування, в результаті якого виявилось, що 37 % працюючих ненавидять свою роботу (?!).

Річ у тім, що людина за самою своєю природою є творцем, перетворювачем середовища свого існування. Для більшості людей нестерпно жити так, щоб від них нічого не залежало, не змінюючи навколишній світ. На доказ цього автор послався на дослідження розвитку немовлят: якщо дитина вперше в житті помічає, що внаслідок спочатку безладних рухів її руки якийсь предмет переміщується, вона виявляє велику радість, намагається повторити такий рух і дуже нервує, якщо їй в цьому заважають. *Бажання бути причиною чогось* закладено в людину від народження, і позицію «щасливої меншості» — тих, кого цілком влаштовує «примарна робота», яка виникає внаслідок неприродного викривлення суспільних відносин, — слід вважати скоріше аномалією.

Автор проаналізував причини виникнення примарної роботи, запропонував їх класифікацію, хоча сам визнав, що вона далеко не повна, оскільки таких причин дуже багато. Наприклад, навіть невелика фірма, повсякденна діяльність якої не пов'язана з численними телефонними розмовами та зустрічами її керівництва з клієнтами, нерідко вважає несолідним, якщо біля входу в кабінет директора не сидітиме секретарка (чи так званий «офіс-менеджер»). І її наймають, знаючи, що робити їй нема чого. Інша крайність, коли такий «офіс-менеджер», маючи необхідну кваліфікацію та організаторський хист, практично перебирає на себе реальне керівництво організацією, поступово перетворюючи роботу формального керівника на примарну — за ним лишається лише обов'язок відвідувати всілякі пустопорожні засідання та прийоми. Величезна кількість примарних посад виникла в результаті того, що в суспільній свідомості утвердилось уявлення, нібито престиж менеджера залежить від кількості помічників і підпорядкованих йому співробітників. Тож менеджери середнього і вищого рівня вимагають у власників створення робочих місць для таких помічників, нерідко вигадуючи для них усілякі безглузді функції.

Особливо масштабне поширення примарної роботи, яке, за словами автора, відбувається в багатьох країнах протягом останнього десятиліття, пов'язане з проникненням у бізнес бюрократичних підходів і методів управління. Чудернацькі бюрократичні взаємовідносини в корпораціях, погане управління, недостатнє поширення інформації — все це призвело до кардинальних змін в організаційній культурі й у самих уявленнях про працю. Цим зумовлено і те, що набула значного поширення примарна робота, яка не тільки не потрібна, а взагалі шкідлива — така, що завдає шкоди людям, призводить до знущання над людьми і здоровим глуздом.

Проаналізовані Д. Гребером листи яскраво демонструють, як це впливає на психіку і моральне здоров'я тих, хто змушений таку роботу виконувати. Для багатьох із них стає просто нестерпною необхідність проти власної волі здійснювати акти бюрократичного насилля, бюрократичної жорстокості над людьми — бути обличчям машини, яку зневажаєш. Вони скаржаться на те, що це призводить до руйнування душі, породжує відчуття безнадії, веде до втрати творчих здібностей. Автор підкреслив, що цілісність людської психіки залежить від взаємовідносин з іншими людьми і відчуття своєї здатності впливати на світ, а така примарна робота — це духовне насильство. Автори листів скаржаться на те, що для її виконання доводиться «стирати самого себе і ставати річчю», вони ненавидять її, часом ототожнюючи з усім, що їх оточує. Наприклад, один із них узагальнює: «Живемо у світі, де займатися

чимось розумним — це вже підривна діяльність». Щоб не з'їхати з глузду, дехто вдається до «партизанських дій» — знаходить можливість таємно реалізувати якийсь свій креативний проєкт, інші відводять душу в соціальних мережах. (Д. Гребер вважав, що поширення примарної роботи — одна з причин небувалого злету таких мереж останнім часом).

Автор книги констатував, що частка місць із примарною роботою в останні роки значно зросла, тобто відбувається прискорена «примаризація» навіть корисних форм зайнятості, що стало серйозною соціальною проблемою, а світова економіка поступово перетворюється на величезну машину з виробництва безглуздості. Цьому сприяє те, що словосполучення «більше робочих місць» стало гаслом і лівих, і правих.

Крім того, на його переконання, «менеджеріалізм став приводом для створення нової замаскованої форми феодалізму, де багатство і статус у суспільстві мають не економічне, а політичне походження — або точніше, де з кожним днем все важче визначити, в чому різниця між «економічним» і «політичним».

Примарна робота існує давно, але в останні роки число непотрібних форм зайнятості зросло до неймовірних масштабів, що доповнюється також згаданою вище прискореною «примаризацією» справжньої роботи. І це аж ніяк не зростання сектору послуг, як дехто думає, а результат збільшення ролі фінансового сектору. Якщо раніше корпоративний і фінансовий сектори працювали автономно, то в останні десятиліття їх вершини зрослися. Домінування ж фінансового сектору привело до того, що змагання амбіцій з'явилося на кожному рівні корпоративного життя, а заодно і в таких інститутах, як університети чи благодійні організації, які раніше вважались повною протилежністю корпорацій. І науковцям, і тим, хто долучається до благодійної діяльності, все більше нав'язується необхідність виконувати примарну формально-бюрократичну роботу, що вимагає сил і коштів, які могли б бути використані для розгортання досліджень чи для надання конкретної допомоги людям.

На десятках конкретних прикладів автор продемонстрував закономірність, що утвердилась у сучасній економічній системі: чим більш корисною є твоя праця для людей, тим менше ймовірність, що тобі за неї заплатять. Цитуються, зокрема, результати аналізу «соціального повернення інвестицій» працівників різних спеціальностей, виконаного Британського фондом нової економіки: на один фунт своєї заробітної плати банкір зменшує суспільне багатство на 7 фунтів, директор з реклами — на 11,5 фунта. Натомість санітар, що працює в лікарні, навпаки, віддає суспільству 10 фунтів, робітник в сфері утилізації відходів «повертає» 12 фунтів, вихователь у дитячому садку — 7 фунтів.

Д. Гребер дійшов висновку, що в нинішньому світі сформувалася економічна система, дуже відмінна від класичного капіталізму, механізми якого аналізували і пояснювали класики, створюючи економічну теорію. Тож багато позицій цієї теорії сьогодні викликають питання. Зокрема, виникають проблеми з трудовою теорією вартості. На його думку, навряд чи можна, наприклад, дати однозначну відповідь на питання:

— Чи будь-яка праця створює вартість?

— Чи можна вважати ринок безумовним арбітром в оцінюванні створеної вартості?

Продемонструвавши, як впливають на функціонування і розвиток реальної економіки відносини влади і власності, соціально-політичні, морально-психологічні й навіть суто фізіологічні особливості людини, автор звернув увагу на те, що все це практично повністю ігнорується мейнстрімною економічною теорією.

Книга також містить досить цікавий і оригінальний виклад історії виникнення та розвитку економічних вчень.

В короткій рецензії немає можливості охопити всі питання, які поставив і намагався вирішити автор книги. Вони дискусійні, неоднозначні. Тож варто прочитати її — вона будить думку. Тут можна визнати, що автору дійсно вдалося реалізувати задум, який він сформулював, закінчуючи останню главу: «Головна ідея цієї книги — не запропонувати конкретні заходи, а спонукати нас до роздумів і суперечок про те, яким може бути по-справжньому вільне суспільство».

*О.С. ПОПОВИЧ,
доктор економічних наук,
ДУ «Інститут досліджень науково-технічного потенціалу
та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України*